

Оксана ЧІКАЛО

ПІСНІ-ХРОНІКИ ХХ СТОЛІТТЯ: ФОЛЬКЛОРНА ХРОНІКА АРЕШТІВ ТА ДЕПОРТАЦІЙ

У статті проаналізовано тюремні та виселенські пісні-хроніки, які становлять частину фольклорного літопису повстанського руху. Ці твори — народна інтерпретація наслідків етноцидної політики, яку застосовувала до українців радянська та польська влади в середині та другій половині ХХ століття. Вони відтворюють важку долю учасників національно-визвольної боротьби та їхніх родин, що були ув'язнені чи депортовані через політичні переконання до Сибіру та внаслідок акції «Вісла».

Ключові слова: пісня-хроніка, жанр, сюжет, мотив, локальний, традиція, трагедія, формула, образ.

© О. ЧІКАЛО, 2013

Пісні-хроніки історичної тематики виникли на ґрунті давньої епічної традиції українського народу. У них відтворено події, пов'язані з трагічною загибеллю яскравих особистостей, героїчні вчинки яких закарбувалися у народній пам'яті. Поява таких творів свідчить про тривку історичну пам'ять народу, який у поетичній формі намагався увіковічнити своїх славних синів, що виступали проти іноземного поневолення. Тому не випадково у сюжетиді цього жанру відображено національно-визвольні змагання ХХ ст., зокрема періоду ОУН-УПА. Необхідно зауважити, що історичні події зазначеного періоду вносять принципово нове звучання у семантику базових мотивів. У них домінує виразний політичний струмінь, що пронизує поетичні оповіді про трагічні долі героїв, які присвятили своє життя Батьківщині.

Частиною фольклорного літопису повстанського руху стали тюремні та виселенські пісні-хроніки. Г. Дем'ян пише, що «оскільки герої таких пісень були безпосередніми учасниками національно-визвольної боротьби ОУН, УПА, СКВ та їхніми сподвижниками з найширших кіл українців, які жили легально, то вже цей аргумент дає цілковиту підставу для включення їх до складу повстанських» [3, с. 355]. Пісні-хроніки тюремної тематики — своєрідна реакція народу на репресії, які застосовувала влада проти інакомислячих. Вони, як правило, виникали в тюремному чи табірному середовищах, а також між родичами та друзями ув'язнених [6; с. 43]. Мотивний фонд, що складає сюжеттику цієї тематичної групи, відображає арешти, знущання, допити, які відбувалися в тюрмах, та гідну поведінку героїв. Він демонструє тяглість традиції, оскільки такі мотиви наявні у народно-пісенних зразках давнішого походження, зокрема у думах (про Самійла Кішку), баладах («В Царєграді на риночку»), піснях-хроніках (про Лук'яна Кобилицю). Для цих зразків характерні лише узагальнені згадки про ув'язнення героїв («Ой там його змудрували, Супліку читали Та й там уже його на час зав'язали» [3, с. 356, 360]). Відтак домінантною рисою зазначених пісень-хронік ХХ століття є їхня політична маркованість. Один з яскравих творів — про відомого підпільника Кузьму Дасіва, що впродовж тривалого часу виготовляв так звані «летючки», в яких повідомляв про злочини радянської влади. Його заарештували у 1973 році у Львові та засудили на десять років таборів та заслання. Хроніка акумулювала мотиви, що відтворюють судовий процес та сміливу поведінку героя під час нього:

Та як його там їмили, зачали питати:

*Усих, усих бандерівців маєш нам назвати!
Ни назву вам, москалики, та й ани єдного,
Ни поможу вам знищити цвітку українського* [3, с. 360].

І далі:

*Як лиш мовив Кузьма Дасів ото єдно слово,
Злетілися кагебісти катувати знову.
Знущалися довго-довго, мало ни пів року,
Та й повели до процесу слухати вироку.
Присудили му сім років — у тюрмі, в кайданах,
А до того щи додали три роки заслання...
Несут вітри із Сибіру у Грабовиць вісти:
Ни піддався Кузьма Дасів москалям-чекістам* [3, с. 360].

Цей зразок до певної міри є ілюстрацією того, що у піснях-хроніках ХХ ст. відбувається не тільки констатація факту чи відтворення інформації. У них народ оцінює діяльність учасників українського підпільного руху, що виражено номінативом «цвіток» у значенні найбільшої похвали («цвіт нації»). Пісні досліджуваного фольклорного пласту створили образ українця-патріота, головними рисами якого є безстрашність, чесність і незламність. Ці ознаки притаманні як образам вояків-повстанців, так і політичним в'язням.

Виразність у змалюванні засуджених героїв українського підпілля досягається завдяки опозиції «свій-чужий» або ж «національний герой — ворог-кат». Це протиставлення типове для творів національно-визвольної тематики і на його основі побудовано значний масив сюжетів пісень-хронік та балад. Однак образ народного борця навіть у цих найближчих жанрах ліро-епосу змальовується по-різному. Так, в одній із балад відтворено переживання підпільниці, пов'язані з любов'ю до батьків, яких вже не судилося побачити:

*Сидить Оля у камері,
Слідчий з карткою іде:
— Ой збирайся, молода Олюсю,
Ми з тобою на суд підем.
— Ой ви, кати, злії люди
За що судите мене?
Ви хочете, щоби батько, ненька
Більш не бачили мене* [7, с. 262].

Цей зразок загострює увагу на драматичних обставинах у житті героїні — молодій дівчини («молода Олюся»), яка присвятила своє життя національній справі. На відміну від пісні-хроніки, балада не

спрямована на докладне відтворення подій. Вона заглиблюється у внутрішній світ людини, акцентує на моральному конфлікті («Ой ви, кати, злії люди За що судите мене? Ви хочете, щоби батько, ненька Більш не бачили мене»), адже найбільшою трагедією для батьків є втрата дитини. Наведений варіант доводить дещо відмінну семантику образів народних героїв відтворених у поетичних новинах та баладах, яка зумовлена різним функціональним навантаженням, закладеним у цих ліро-епічних утвореннях.

Пісні-хроніки вказаної тематики виразно відтворюють епізоди перебування політичних арештантів у в'язницях. Зразок, зафіксований на Гуцульщині, інформує про учасниць підпілля, які потрапили під прескаральних слідчих заходів («Сидимо в підвалі, нас тут тридцять дві, Полягаєм спати попід дві стіні»¹). Оповідь ведеться від першої особи — очевидці подій, з метою відтворення, повідомлення «вірної правди». Саме епічною позицією співця зумовлено натуралістичне змалювання допитів та страждань в'язнів, на яких чинився психологічний тиск з метою «зламати» морально, а коли не вдавалося, то й знищити фізично («Вони залізяков б'ють по голові. По голові били, а ще й у живіт, Потім — попід груди, аж темніє світ»²). Такі докладні описи засвідчують домінування епічного елемента у зразках цього жанру. Головна увага акцентується не на переживаннях героїв (як у баладах), а на детальному відтворенні подій, які зосереджені в конкретному часопросторі.

Виселенські пісні, як і хроніки тюремної тематики, виникли вже на підготованому ґрунті, адже у контексті української історії депортації ХХ ст. не були чимось новим. «Розбійницько-людоловецька практика насильницького захоплення та вигнання українців із освоєних віками рідних земель на чужі території, — пише Г. Дем'ян, — проводилися агресивними сусідами з давніх-давен. Цим займалися хозари і печеніги, половці і татари, турки і московити, поляки, румуни і німці, але таких масштабів, яких це досягло в часи будівництва «соціалістичного і комуністичного земного раю Україна не зазнавала ніколи» [3, с. 389]. Мотиви, які описують виселення, акумулювали давні епічні твори — думи («За річкою вогні горять, Там татари полон ділять. Село наше запалили і багатство розграбили. Стару неньку заруба-

¹ Особистий архів О. Чікало.

² Особистий архів О. Чікало.

ли, А миленьку в полон взяли. А в долині бубни гудуть, Бо на заріз людей ведуть» [10, с. 8]), наявні вони й у кубанських піснях, що стосуються переселення козаків 1792 р. («Зажурились чорноморці, Ой, що нігде прожити, Гей, Гей, й оселився враг проклятий, Виганя... виганяє з хати» [4, с. 14, 15]).

Своєю чергою поетичні новини фіксують хроніку виселень ХХ століття. Вони відображають наслідки етноцидної політики, яку застосовувала до українців радянська та польська влади, а саме відтворюють важку долю українських родин, що були депортовані через політичні переконання до Сибіру та внаслідок акції «Вісла».

Сьогодні в історичній науці існує багато дискусійних питань щодо депортації українців з їхніх етнічних земель, яка відбулася внаслідок договору між Польщею та УРСР від 9 вересня 1944 р. [9, с. 287—293], зокрема щодо добровільності чи примусовості переселення. Українські та польські науковці інтерпретують ці події по-різному [2, с. 245—249]. Натомість етнокультурна традиція зафіксувала народне трактування цих подій, зокрема пісні-хроніки докладно описують масовий характер вивезень, що набув величезних масштабів і став народною трагедією. За специфікою відображення дійсності такі твори близькі до суспільно-побутових хронік, оскільки постаті героїв відходять на другий план, а докладно змальовується загальний соціальний контекст.

Пісні-хроніки цього тематичного пласту підтверджують реальні факти виселення українців на північ Росії, що засвідчують очевидці тих подій. Про долю сім'ї Костя Кунанця з Яворівщини зафіксовано розповідь його дружини Марії: «Про то, що вивозять на Сибір, всі знали ще з сорокового року. Тоді з нашого села ні з того, ні з сього вивезли дві родини, Линдів і Кужичів. Ні в сорок п'ятім, ні в сорок шестім році не вивозили якось нікого. Але на весну сорок смого всі почали говорити, що буде великий вивіз на Сибір. Всі почали потерпати, бо могли вивозити будь-кого і за будь-що. А я вже, по суті, була певна, що мене точно вивезуть, бо ж чоловік арештований як бандерівець» [11, с. 134]. Про цей конкретний випадок в українському середовищі у Кермеровській області (Росія) виникла пісня-хроніка. У ній повідомляється про точні часові рамки події:

*А у сорок семім році,
Двайцять першого люття,*

*Поз'їздились всі катюги
В наші села і міста [11, с. 143].*

Подібний варіант про виселення мешканців Закарзоння зафіксувала О. Кузьменко у с. Хміль Устрицького повіту Підкарпатського воєводства, Республіки Польща:

*В понеділок рано, ще й сонце не стало,
До нашого села військо приїхало.
Військо приїхало, такий розказ дало —
Щоб за дві години село ся зібрало³.*

Пісні-хроніки цього тематичного пласту у поетичній формі подають відносно точну хронологію подій, яка є виявом часопросторової локалізації пісень-хронік, що цікаво не тільки з погляду фольклористики, а й інших дисциплін, зокрема історії та етнології. Зазначений фольклорний матеріал демонструє своєрідну властивість народнопісенного твору «консервувати» історичні факти, зокрема зафіксовано примусовий характер виселень на північний захід Польщі («На Захід їхали, але не з радости, Прийшов такий розказ від пана старости») і обмежений час, за який люди мали зібратися («Військо приїхало, такий розказ дало — Щоб за дві години село ся зібрало»). Це зумовлено формально-стилістичними характеристиками, функціональністю жанру, також цьому сприяє й виразно окреслений хронотоп (використання реальних топонімів та часових рамок події).

Мотив важкої мандрівки характерний як для поетичних новин про вивезення до Сибіру, так і присвяченим операції «Вісла». Про це свідчить зразок, зафіксований на Яворівщині:

*Привезли нас на станцію,
Тут почали скидати,
І чекаєм розпорядку,
Щоби вже ладуватись...
За сім тисяч кілометрів
Та із рідного Львова,
То везли нас три неділи
В замкнених вагонах [11, с. 144].*

Як вже було сказано, сюжети зазначених пісень-хронік побудовані на опозиції «свій-чужий», зокрема протиставляються образи отчого краю («рідного Львова») і далекої, невідомої землі, що знаходиться «за сім тисяч кілометрів». Своєю чергою для варіан-

³ Особистий архів О. Кузьменко.

тів хронік цієї тематики характерне традиційне, пронизане плачем прощання з «рідними хатами» та «рідним селом». Виселенці з Закерзоння персоніфікують свої села, називають їх «сиротами», протиставляючи занедбаній території на північному заході Польщі:

*А ми як заїхали —
Поле не горане,
Жито не сіяне,
Одно єдни мури,
Й то порозваляне.
Села наші, села,
Віте сиротами,
А нашими людьми
Захуд засіяні [1, с. 371].*

На вістрі цього протиставлення досить виразно простежується трагізм ситуації, у якій опинилися сотні українських родин, що були відірвані від своєї Батьківщини.

Зазначені народнопісенні зразки акцентують на образі дороги. Він є універсальним, «вічним» фольклорним образом, а разом з тим і своєрідним хроно-топом, який у творах цього жанру, з одного боку, є часо-просторовим тлом, на яке нанизуються події подорожі. Про це свідчить послідовний виклад подій, який досягається за допомогою повторюваних предикатів (*А як вже заладували, То двері зачинили, І вікна позабивали, Щоби не дивитись [11, с. 143]*). З іншого боку, хоча пісні-хроніки ХХ ст. тяжіють до реалістичного зображення подій, однак і у них простежується нашарування рудиментів міфологічного світогляду та християнської традиції.

У поетичних новинах, як правило, змальовано важку дорогу в чужий край, під час якої гинули люди («Три дні ми вже їдем, їсти не дають — друзі по вагонах із голоду мруть» [3, с. 394]). Сучасна дослідниця Н. Лисюк зазначає, що для міфологічного світогляду характерний образ «дороги-тканини в будь-яких її конкретних утіленнях (нитка, віршовка-канат, полотно, рушник тощо), адже вихідна народна метафорика уподібнює дорогу розісланому полотну (то ж і донині ми вживаємо вирази полотно дороги, залізничне полотно)» [5, с. 168]. Як ілюструє мотив хроніки, саме «залізничне полотно» стало кордоном між етапами життя людини у своєму, рідному краї і буттям, виживанням у чужій стороні. Часто воно було межовим простором між світом живих і мертвих («друзі по вагонах із голоду мруть»).

Своєю чергою у деяких зразках відтворення подібних подій менш драматичне, адже вивозили всю родину, що мала бути у Сибіру разом. Ця обставина сприймається як допомога Всевишнього («А нам там дорога не є дуже страшна, бо ми всі тут разом, то від Бога ласка»⁴). Саме звернення до Бога є типовим для пісень-хронік різних тематичних циклів. Традиційною, зокрема, є молитва-прохання про допомогу і заступництво:

*Ой допоможи нам, Боже,
Те горе перебути,
І на рідну Україну
Назад ся вернути [11, с. 145].*

Відтак зразки цього жанру засвідчують своєрідний синтез залишків міфологічного мислення з християнським світоглядом українців, які у важких життєвих обставинах мали надію з Божою допомогою повернутися на рідну землю.

Отже, національно-визвольна боротьба українського народу ХХ ст. залишила свій відбиток в українських піснях-хроніках. Ці твори увібрали в себе як традиційні, так і специфічні, характерні для того часу риси. Досліджуваний фольклорний пласт зафіксував конкретні історичні події як локального значення, так і ті, що мали значний резонанс у суспільному житті. Вони відображені крізь призму трагічних доль народних героїв, які зазнали переслідувань, були ув'язнені, закатовані тощо. Мотиви свідомої самопожертви як найвищого ступеня відданості своєму народові властиві саме для цього фольклорного матеріалу. Реалії, притаманні національно-визвольним змаганням, відтворено за допомогою характерних для народної пісенності поетичних засобів. Вони вказують на генетичну пов'язаність цих творів з козацькими піснями та думами.

1. Борисенко В. Холмщина та Підляшшя / В. Борисенко, Г. Вишневіська, І. Гаврилюк та ін. — К. : Родовід, 1997. — 384 с.
2. Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944—1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих) / Г. Виноградська // Схід/Захід : спеціальне видання. — Вип. 11—12. — С. 243—249.
3. Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940—2000 років : істор.-фольклорист. дослідження / Г. Дем'ян. — К. : Українська видавнича спілка ; Львів : Галицька

⁴ Особистий архів Є. Луня.

- видавнича спілка, 2003. — 582 с. — (Препринт. — Ін-т народознавства НАН України).
4. Захарченко В.Г. Народные песни Кубани: из репертуара Державного кубанского казачьего хора / В.Г. Захарченко. — Краснодар : Краснодарское книжное издательство, 1987. — 320 с.
 5. Лисюк Н.А. Міфологічний хронотоп: Матеріали до курсів «Міфологія», «Міфологія слов'янська і світова» / Н.А. Лисюк. — К. : Український фітосоціологічний центр, 2006. — 200 с.
 6. Мельник Г. Сл. п. Ольга Гасин / Г. Мельник // Квітучі береги. — 1986. — Ч. 21. — С. 41—43.
 7. Народна пісенність підльвівської Звенигородщини : збірник / збрала і упоряд. О. Харчишин. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2005. — 352 с.
 8. Народ про Кобилицю : зб. фольклор. творів / упоряд., вступ. ст. і прим. В.І. Тищенко. — К. : Наукова думка, 1968. — 180 с.
 9. Угода між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. 9 вересня 1944 р. // Депортації. Західні землі кінця 30-х — початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади : у 3 т. / відп. ред. Ю. Сливка. — Львів, 1996. — Т. I: 1939—1945 рр. — С. 287—293.
 10. Українські народні думи та історичні пісні / упоряд. П.Д. Павлій, М.С. Родіна, М.П. Стельмах. — К. : Видавництво АН УРСР, 1955. — 660 с.
 11. Яворівщина у повстанській боротьбі: Розповіді учасників та очевидців / записав і упоряд. Є. Луньо. — Львів : Літопис, 2005. — Т. 1: Наконечне Перше. Наконечне Друге. — 576 с.

Oksana Chikalo

SONGS-CHRONICLES OF XX c.: FOLKLORE CHRONICLE OF ARRESTS AND DEPORTATIONS

In the article have been analyzed some prison song-chronicles and specimens of those on deportations — sung creations that form quite a part of folklore heritage of insurgent movement. The mentioned kinds of songs re-present people's look on consequences of ethnocide policy put in practice by Soviet and Polish state authorities to Ukrainians in the mid- and the second half XX c. Sung creations re-produce hard fates of fighters for national liberation and lives of their relatives who had been persecuted and deported to Siberia or re-settled in the course of «Wisla» action because of political motives.

Keywords: song-chronicle, genre, plot, motive, localisation, tradition, tragedy, formula, image

Оксана Чикало

ПЕСНИ-ХРОНИКИ XX ст.: ФОЛЬКЛОРНАЯ ХРОНИКА АРЕСТОВ И ДЕПОРТАЦИЙ

В статье проанализированы тюремные песни-хроники и образцы о депортациях, которые составляют часть фольклорной летописи повстанческого движения. В этих произведениях — народная интерпретация последствий этноцидной политики, которую применяла к украинцам советская и польская власти в середине и второй половине XX века. Они воспроизводят тяжелую судьбу участников национально-освободительной борьбы и их семей, которые были заключены или депортированы из-за политических убеждений в Сибирь и в результате акции «Висла».

Ключевые слова: песня-хроника, жанр, сюжет, мотив, локальный, традиция, трагедия, формула, образ.